

Мішин О.*

СПЕЦИФІКА ДІЇ МІЖНАРОДНИХ РЕЖИМІВ КОНТРОЛЮ НАД ОЗБРОЄННЯМИ ТА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ

В дослідженні зосереджується увага на аналізі специфічних рис функціонування міжнародних режимів контролю над зброєю масового знищення та конвенційними озброєннями в Африці. Зазначене питання розглядається крізь призму військово-політичних трансформацій, які охопили регіон на початку ХХІ століття.

Ключові слова: режим контролю над озброєннями, нерозповсюдження ядерної зброї, регіональна безпека, Африканський континент.

Одним з ключових елементів, за рахунок якого підтримується зв'язок між регіональними системами безпеки та глобальним безпековим простором, виступають міжнародні режими контролю над озброєннями (МРКЗ) та режим нерозповсюдження ядерної зброї (РНЯЗ). Головна мета даних режимів полягає у недопущенні безконтрольного поширення озброєнь по всьому світові, створення цивілізованого міжнародно-правового поля щодо їхньої розробки, передачі та застосування, і безумовно гармонізації стандартів політичного діалогу держав планети з даного питання. В цьому контексті актуальності набирає дослідження проблеми ефективності функціонування МРКЗ та РНЯЗ в межах регіональних безпекових систем, особливо тих, які перебувають в стані становлення, і до яких можна віднести регіональну систему безпеки Африканського континенту.

Аналізом особливостей дії міжнародних режимів контролю над озброєннями та питанням нерозповсюдження ядерної зброї на Африканському континенті були присвячені роботи американських та британських вчених М.Барлетти, А.Вудворта, Х.П'юркуїт, М.Розена, представників Африканського інституту досліджень безпеки А.Брудрука, Х.Радебе, Н.Скотт, російської дослідниці з питань нерозповсюдження ядерної зброї - В.Михайлової. Серед українських авторів окремі аспекти дії РНЯЗ в Африці були розглянуті в роботах українського вченого С.Галаки. Окрім того, автором було використано фактологічний матеріал видань The Nonproliferation Review, African Security Review та All Africa.

Важливо відзначити, що протягом останніх років в Африці відбулися істотні трансформації в розумінні важливості дотримання міжнародних норм щодо МРКЗ, африканські уряди вживають активних зусиль в напрямку демонтажу перешкод по ефективній імплементації даних режимів в регіоні. Треба зауважити, що автор поставив собі на меті концентрацію на розгляді саме цих аспектів проблеми, оскільки вони являють собою істотно нові тенденції, які раніше проявлялися в регіоні Африці дуже слабо, або були загалом відсутніми.

* аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Перепелиця Г.М.

З метою дослідження окресленої проблематики автор виокремив наступні завдання:

- 1) розглянути особливості дії міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї в Африці на сучасному етапі;
- 2) окреслити ключові параметри дії режимів контролю над поширенням хімічної та бактеріологічної зброї масового знищення;
- 3) описати специфічні риси механізмів контролю над конвенційними озброєннями.

Досліджуючи проблематику нерозповсюдження ядерної зброї на Африканському континенті треба відзначити наявність низки ключових тенденцій: по-перше, всі без виключення держави Африки є активними учасниками ДНЯЗ; по-друге, на території континенту відсутні держави, які мають ядерну зброю, при цьому єдина країна - Південна Африка, яка мала розвинуту ядерну програму та володіла 6 боєзарядами офіційно відмовилася від неї у 1991 році [14]; по-третє, в 2009 році весь континент був оголошений без'ядерною зоною після вступу в дію договору Пеліндаба.

Розглядаючи шлях Африки до створення зони вільної від ядерної зброї, треба відзначити, що ще 1964 року на конференції Асамблеї голів держав та урядів ОАЄ була схвалена Резолюція АНС/11(1) про створення без'ядерної зони в Африці [3].

11 квітня 1996 році в Каїрі був відкритий до підписання Договір Пеліндаба (Pelindaba Treaty) щодо створення в Африці зони вільної від ядерної зброї (ЗВЯЗ). Згідно ключових положень угоди передбачалося:

- 1) кожен учасник договору зобов'язується не розробляти, не виробляти, не володіти та не контролювати будь-які ядерні вибухові пристрої та не брати участь у будь-якій підтримці в розробці аналогічних пристроїв (ст.3);
- 2) кожен учасник договору не надаватиме своєї території для розміщення на ній ядерних пристроїв (ст.4);
- 3) заборона діяльності пов'язаної з ядерними випробуваннями (ст.5) [3].

Також договір передбачає підписання трьох протоколів гарантії з боку ядерних держав країнам Африки, які утворюють ЗВЯЗ:

а) Протокол I: гарантії 5 ядерних держав (США, Франція, Росія, Великобританія, КНР) не використовувати чи не погрожувати використанням ядерної зброї державам учасникам угоди Пеліндаба та тим територіям Африки, які увійшли до Протоколу III

б) Протокол II: гарантії 5 ядерних держав (США, Франція, Росія, Великобританія, КНР) не проводити ядерних випробувань в зоні дії угоди Пеліндаба, а також утримуватися від сприяння проведення вищезгаданих випробувань.

в) Протокол III: гарантії держав, які мають залежні території в зоні дії Договору Пеліндаба – Франція (о.Реюньйон) та Іспанія (Сеута та Мелілья, Канарські острови) - щодо визнання ними поширення дії без'ядерної зони на їх володіння.

Саме згідно із вступом в дію цих протоколів і точилася складна дипломатична боротьба, яка блокувала вступ в дію Договору Пеліндаба.

Зокрема арабські держави Африки не бажали ратифікувати договір через відсутність гарантій Ізраїлю щодо держав Африки, і з огляду на непрозорість ядерної програми цієї країни [15].

Великі суперечки викликало питання наявності ядерного арсеналу США на військовій базі Великобританії Дієго-Гарсія на острівному архіпелазі Чагос, територіальні суперечки щодо цих островів висуває Маврикій, тому вони були включені до території на яку мала поширитися дія угоди Пеліндаба. Саме ці питання блокували підписання Протоколів I та II до угоди з боку зацікавлених сторін в обличчі США, Великобританії та Росії. Варто відзначити, що уряди США та Великобританії не визнають територію атолу Дієго-Гарсія суб'єктом дії Договору Пеліндаба [16].

Але, не дивлячись на наявні суперечності, 12 серпня 2009 року парламент Бурунді прийняв рішення про ратифікацію Договору Пеліндаба, таким чином, Бурунді стала 28 державою, яка визнала дію договору на свої території та дала старт дії Договору на Африканському континенті. Південноафриканські дослідники А.Брук та Н.Скотт зазначають, що із набуттям чинності Договором Пеліндаба, він має позитивне значення не лише для регіону Африки, а й для всього світу, оскільки вся Південна півкуля планети стала суцільною зоною вільною від ядерної зброї [6].

Компонентами режиму контролю над озброєннями пов'язаними безпосередньо із зброєю масового знищення та ядерною зброєю зокрема виступають діяльність Групи ядерних постачальників (ГЯП) та режим контролю за ракетною технологією (РКРТ)

Міжнародне об'єднання ГЯП було створене 1975 року, та ставить на меті обмеження ризику розповсюдження ядерної зброї шляхом встановлення контролю над експортом ключових матеріалів, технологій та обладнання. В контексті залученості африканських держав до постачань ядерної продукції, треба відзначити, що 3 держави Африки є світовими лідерами в цьому напрямку, в якості експортерів уранового концентрату: Нігер (8% світового видобутку), Намібія (7%), Південна Африка (1%) [18].

З огляду на це, лише одна держава з наведеного переліку – Південна Африка, бере участь в роботі ГЯП, і це не дивлячись на те, що вже пролунали заяви про те, що контракти між Намібією та Південною Африкою на постачання уранового концентрату до Індії, яка офіційно не приєдналася до ДНЯЗ, загрожують нормальному функціонуванню Договору Пеліндаба, в тому числі через те, що Нігер та Намібія не поспішають з ратифікацією зазначеної угоди [10].

Щодо дії режиму РКРТ в Африці, який спрямований на обмеження ризику поширення ЗМЗ шляхом встановлення контролю над поставками обладнання та технологій, які б могли сприяти створенню систем доставки такої зброї, то лишень одна держава континенту - Південна Африка бере участь в роботі його механізмів [13].

Всі інші держави континенту з огляду на відсутність потенціалу по створенню ракетних систем опинилися поза межами дії згаданого режиму. В той же час, необхідно відзначити використання території Африки для проведення випробовувань ракетних технологій. Так, на думку мавританського аналітика Мохаммада бін Моктара аль-Шанкетті, в рамках проведення курсу «координації» між урядом Мавританії та Ізраїлю, останній проводив випробовування власних ракетних технологій (ракети класу «Ієрихон») в мавританській Сахарі [2].

Розглядаючи значення режиму контролю заборони виробництва, зберігання та використання хімічної зброї, то на думку генерального директора Технічного секретаріату Організації по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ) Рохеліо Пфіртера держави Африки є найбільш зацікавленими в ефективному функціонуванні цього режиму через широке поширення конфліктних ситуацій в регіоні та загрозу міжнародного тероризму. На сьогоднішній день ключовим елементом міжнародної хімічної безпеки виступає Конвенція з хімічної зброї від 29 квітня 1997 року, учасниками якої є 50 держав Африки.

В січні 2006 року Африканський союз та ОЗХЗ підписали Меморандум про взаємопорозуміння, в якому підкреслена необхідність поглиблення співробітництва з реалізації на практиці згаданої Конвенції, в тому числі ОЗХЗ розраховує на подальшу допомогу держав континенту з імплементації документу [1].

Ключовими сферами співробітництва ОЗХЗ з державами Африки виступають:

1. Підготовка фахівців в галузі аналітичної хімії (пройшли підготовку 916 фахівців для держав Африки, станом на грудень 2008);
2. Допомога в сфері захисту та зменшення хімічної загрози, проведення регіональних курсів (пройшли 300 африканців);

3. Наради з представниками національних органів з питань кримінального переслідування порушників Конвенції ЗХЗ.

Проте, не дивлячись на істотні зрушення в процесі налагодження ефективної дії режиму контролю над хімічною зброєю в Африці лишаються наявними окремі складнощі.

Перш за все, до сих пір 3 держави континенту: Ангола, АРЄ та Сомалі не ратифікували конвенцію. Якщо з приводу Анголи, згідно слів директора ОЗХЗ Ахмета Узумку ситуація не є критичною, і держава веде активні переговори по приєднанню до Конвенції, то у випадку з АРЄ все є набагато складнішим через те, що уряд країни прив'язує ратифікацію КЗХЗ до процесу створення зони вільної від ядерної зброї на Близькому Сході. Щодо казусу Сомалі, то з огляду на фактичний розпад країни на декілька частин, до відновлення влади центрального уряду в країні ратифікація Конвенції є неможливою [7].

Також необхідно відзначити підозри світової спільноти, щодо наявності власних програм з виробництва хімічної ЗМЗ в низки держав Африки, таких, як Лівійська Джамахерія, Південна Африка та Судан.

Лівійська Джамахерія згідно заяв міністра закордонних справ Мохаммда Абдурахмана Шалькама згорнула свою хімічну програму 2003 року та офіційно приєдналась до КЗХЗ лише після істотного тиску з боку США та Великобританії. Південна Африка робила спроби розвинути власну хімічну програму за часів режиму апартеїду, але з його падінням 1991 року дослідження в цьому напрямку були припинені [12].

Найбільш постраждалою державою Африки, яка була піддана повітряному бомбардуванню через підозру в розробці хімічної зброї стала Республіка Судан. Так, згідно доповіді Міхаеля Барлетто, восени 1998 року у Вашингтоні стало відомо, що за інформацією секретної мережі ЦРУ в Хартумі на фармацевтичній фабриці «аш-Шифа» було розгорнуто виробництво О-етіл метилфосфонітичної кислоти (ЕМРТА), який виступає, згідно списків КЗХЗ прекурсором до виробництва отруйного нервово-паралітичного газу VX. Також у США була наявна інформація про зв'язки уряду Судану з урядом С.Хусейна, який відправив власних експертів-хіміків на фабрику «аш-Шифа» [5]. Спираючись на вірогідність активної діяльності мережі «аль-Каїда» в Судані, попередні теракти в Кенії та Танзанії, спрямовані проти американських громадян, а також отримані розвіддані та проведене власне розслідування, уряд Б.Клінтона прийняв рішення провести бомбардування зазначеної фабрики ракетами типу «Томагавк» з метою знищення ознак виробництва хімічної ЗМЗ задля терористичної мережі Усами бін Ладена.

Актуальним для держав Африки також виступає режим заборони виробництва бактеріологічної та токсичної зброї, який встановлюється Конвенцією про біологічну та токсичну зброю (КБТЗ), підписаної 1972 року. Станом на 2005 рік лише 32 з 53 держав Африки (60%) є учасниками даного договору [17].

Важливість імплементації в життя КБТЗ зазначалася з боку ООН в її Резолюції 1540 (2004), яка закликала всі держави світу відмовитися від підтримки недержавних акторів, які намагаються розробити, виробити чи передати ядерну, хімічну та бактеріологічну зброю та засоби їх доставки. Доктор А.Вудворд з Великобританії зазначає, що головною перешкодою в процесі втілення в життя КБТЗ в Африці виступає відсутність розвинутих механізмів звітності держав-континенту щодо наявних запасів біологічної та токсичної зброї, розробці механізмів підвищення транспарентності в цьому питанні згідно положень КБТЗ та резолюції ООН 1540. Вона вважає, що в Африці необхідно зробити ще дуже багато в напрямку досягнення прийнятного ступеню прозорості. Так, Вудворд, зокрема зазначає, що лише 4 держави регіону (Малі, Сенегал, Того та Туніс) в 2004 році надали необхідну інформацію до неурядового Центру верифікації, досліджень, тренінгів та інформації (VERTIC) щодо проведених заходів з впровадження в життя положень розділу

IV Конвенції щодо обмежень, які стосуються біологічної зброї. В той же час, в 11 країнах Африки (Ангола, Гвінея, Джибуті, Еритрея, Замбія, Камерун, Комори, Мавританія, Мозамбик, Намібія, Чад), які не є учасниками КБТЗ робота з впровадження хоча б якогось законодавства щодо бактеріологічної безпеки загалом не проводиться, і уявити про стан їх біологічної безпеки можна лише з уривкових відомостей з доповідей, які вони надають Раді безпеки ООН в межах імплементації положень більш сильної резолюції РБ ООН 1373 (2001) з протидії тероризму [17].

В свою чергу голова комітету з роззброєння при Генеральному секретарі ООН Нобуяші Абе в березні 2005, зазначив, що лише збільшення числа африканських держав, які є учасниками КБТЗ зможе наблизити Конвенцію до універсальності та спрямувати потужне послання про те, що питання біологічної зброї є дійсно міжнароднозначущим, і що Африка, так само як й інша частина світу, об'єднала свої зусилля у його розв'язанні [11].

Не дивлячись на безперечне значення дотримання міжнародних режимів по контролю над різними видами зброї масового знищення та нерозповсюдженням ядерної зброї, необхідно істотну вагу приділити також проблематиці ефективності механізмів контролю за поширенням конвенційних озброєнь на континенті, в цьому ракурсі доречним буде опис дій африканських держав, пов'язаних з такими видами озброєнь, як стрілецькі та легкі озброєння, протипіхотні міни та касетні бомби.

Згадуючи фразу відомого американського актора Н.Кейджа з фільму «Оружейний барон» про те, що «ракети іржавіють на складах, а реальною зброєю масового знищення виступають звичайні рушніці», треба зауважити, що для африканських країн саме це питання, з огляду на кількість конфліктів з використанням конвенційних озброєнь, набирає найбільшу актуальність.

Проблематика контролю над розповсюдженням, обігом та контрабандою конвенційних озброєнь в регіоні Африки розглядається крізь активну участь всього комплексу держав континенту в міжнародних заходах ООН, Європейського союзу, Африканського союзу та низки субрегіональних організації в активній протидії поширенню незаконних операції щодо згаданих видів зброї.

Першим глобальним кроком в цьому напрямку слугувало вироблення спільної позиції держав Африки щодо нелегального поширення, обігу та контрабанди стрілецької та легкої зброї, оформленої в документі під назвою Декларація Бамако, яка була оприлюднена 1 грудня 2000 року. В даній декларації Африканського союзу пропонувалося в рамках підготовки держав Африки до конференції ООН з роззброєння, що відбулася в липні 2001 року в Нью-Йорку визначити ключові прагнення Африканських націй в цьому напрямі. Зокрема, головними пунктами виступили: необхідність жорсткого дотримання резолюції ООН по дотриманню ембарго в зонах конфліктів, ужорсточити міжнародну нормативно-правову базу щодо порушень рішень ООН щодо обмежень експорту конвенційних озброєнь, провести внутрішні норми держав Африки з цього питання у відповідність до міжнародних, викоренити культуру насилля в Африці, організувати внутрішні органи по контролю над обігом стрілецької та легкої зброї, сприяти розвитку діяльності неурядових організації по моніторингу ситуації, створити ефективні субрегіональні центри по контролю над стрілецькими озброєннями, гармонізувати роботу правоохоронних структур африканських держав по спільній боротьбі з контрабандним обігом конвенційних озброєнь.

На тлі цього варто підкреслити важливу роботу, яка була пророблена субрегіональними безпековими організаціями. В регіоні Західної Африки в рамках роботи ЕКОВАС 31 жовтня 1998 року було введено мораторій на імпорту стрілецької зброї в держави регіону, пізніше було ухвалено Кодекс 199 з цього питання та був розроблений

План дій в межах програми Координації та допомоги безпеці та розвитку (PCASED). Країнами регіону Великих озер та Африканського рогу 15 березня 2000 року була ухвалена Декларація Найробі з боротьби із незаконним обігом стрілецької зброї та був схвалений Координаційний порядок денний по діям з імплементації «Плану Найробі». На півдні Африки в межах діяльності САДК в серпні 2000 року були схвалені Декларація та Протокол стосовно вогнепальної зброї та спорядження та Програма імплементації до нього. Держави, що є членами спільноти ЕССАС в листопаді 2000 року провели робоче засідання з питань поширення стрілецької зброї в субрегіоні в рамках заходів під егідою Постійного консультативного комітету ООН з питань безпеки держав Центральної Африки [4].

Наступним важливим кроком по імплементації в життя Декларації Бамако стало вироблення в грудні 2005 року, так званої Віндхукської спільної позиції, яка полягала в тому, що держави Африки створили в межах АС спеціальний виконавчий комітет з питань координації дій із запобігання нелегального поширення та обігу стрілецьких та легких озброєнь, при цьому особлива увага приділялася контролю над ситуацією з обігом зброї в регіонах, які вступили до постконфліктної стадії [4].

Важливі кроки були зроблені державами Африки в напрямку заборони виробництва, поширення та використання протипіхотних мін. 49 держав Африки підписали та ратифікували Оттавську конвенцію з використання, накопичення, виробництва та торгівлі протипіхотними мінами та про їх повне знищення, від 3 грудня 1997 року. Даний режим активно підтримується діяльністю компетентних органів Африканського союзу, а також субрегіональними організаціями. На континенті наявний приклад трансрегіонального співробітництва по забороні протипіхотних мін: 18 листопада 2000 року держави Африканського рогу та ті країни, які прилягають до Аденської протоки ухвалили Декларацію Джибуті щодо спільних дій в напрямку запобігання поширенню протипіхотних мін в зоні дії домовленостей.

В 2009 році африканська держава Руанда першою на весь світ оголосила себе «цілком вільною від протипіхотних мін».

Супротивниками даного режиму в регіоні виступають лише такі держави, як АРС, яка за неофіційною інформацією є виробником протипіхотних мін, Лівійська Джамахерія, з огляду на суперечливу єгипетську позицію, Марокко, яка не є членом АС та використовує протипіхотні міни вдовж огорожувальної стіни в Західній Сахарі проти Фронту ПОЛІСАРІО, а також Сомалі, яка не має центрального уряду.

Важливою складовою безпеки африканської регіональної системи в контексті контролю над конвенційними озброєннями виступає прагнення великої кількості держав Африки, імплементувати в життя Дублінську конвенцію про заборону використання касетних бомб, яка була відкрита до підписання 3 грудня 2008 року в Осло [9]. Конвенція прагне вжити дій спрямованих на знищення існуючих запасів касетних бомб наявних в арсеналах, тим часом, поточний проект угоди допускає можливість розробки майбутнього покоління «гуманніших» касетних бомб з меншим радіусом поразки і механізмом самознищення. На сьогоднішній день 5 держав Африки (Бурунді, Замбія, Малаві, Нігер, Сьєрра-Леоне) ратифікували конвенцію, 33 країни стали її підписантами.

Таким чином, підсумовуючи розгляд проблематики дії міжнародних режимів контролю над озброєннями та нерозповсюдження ядерної зброї в межах Африканської регіональної безпекової системи автором були виокремлені наступні специфічні риси:

1. Наявність, з певними застереженнями, консолідованої позиції держав регіону щодо важливості ефективного функціонування ДНЯЗ та договору Пеліндаба про створення зони вільної від ядерної зброї в Африці.

2. Відсутність промислових потужностей (окрім Південної Африки) та програм з виробництва ядерної зброї.

3. Наявність держави в обличчі Південної Африки, яка добровільно пішла на відмову від продовження ядерної програми та позбулася свого ядерного арсеналу.

4. Істотна залежність внутрішньорегіональної безпеки Африки від ефективного функціонування МРКЗ, в яких держави континенту не беруть участь (Вассенаарські домовленості), або представлені міноритарно в обличчі Південної Африки (РКРТ, Комітет Цангера, ГЯП).

5. Пріоритет важливості контролю над конвенційними озброєннями, поширення яких являє більшу загрозу безпеці, ніж ЗМЗ.

6. Паралельний розвиток регіональних та субрегіональних механізмів дотримання положень МРКЗ.

7. Фрагментованість безпекового простору по відношенню до імплементації окремих МРКЗ, особливо в контексті КБТЗ та регіональних правових інструментів контролю над поширенням легкої та стрілецької зброї.

Література:

1. Інтерв'ю Генерального директора ОЗХЗ Р.Пфіртера// режим доступу: www.orpcw.org/ru/regioonalnye-aspekty/Africa/£c5357
2. Мохамад бін Моктар аль-Шанкетті, «Маурітанія ва Ізраїль ма вара'а рув'абатін» [Мавританія та Ізраїль: що криється за політикою зближення]. – Тахлілят. – 2004. – 03 Канун аль-аввалю // режим доступу:
8. <http://www.aljazeera.net/NR/exeres/90AC3531-FF23-4BBF-AA40-F2A7C6E5ED38.htm>
3. Ядерное разоружение, нераспространение и национальная безопасность/Под ред. В.Н.Михайлова. – М.:ВНИИЭФ, 2000. – с.134.
4. African common position to the review conference on progress made in the implementation of the United Nations Programme of action to prevent, combat and eradicate the illicit trade in small arms and light weapons in all aspects, Second Continental Conference of African Governmental Experts on the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons, 14-16 December 2005 Windhoek, Namibia. – SALW/Exp. (II)// режим доступу:<http://www.poa-iss.org/RegionalOrganizations/AU/Windhoek%20Common%20Position.pdf>
5. Barletta M. Chemical Weapons in the Sudan: Allegations and Evidence//The Nonproliferation Review. – 2001. – Vol. 6. – P.115-136// режим доступу: www.cns.miis.edu/pubs/npr/vol06/61/barlet61.pdf
6. Broodryk A., Stott N. Africa is now officially a zone free of nuclear weapons//Arms Management Programme. – ISS: Pretoria. – 2009// режим доступу: <http://www.polity.org.za/article/africa-is-now-officially-a-zone-free-of-nuclear-weapons-2009-08-12>
7. Chemical Weapons Watchdog Pursues Holdout Nations//New York Times. – 2009. – №44// режим доступу: <http://www.nytimes.com/aponline/2009/12/03/world/AP-EU-Netherlands-Chemical-Weapons.html>
8. Denuclearization of Africa/Resolution 11(1) Organization of African Unity, 1964// режим доступу: http://cns.miis.edu/treaty_pelindaba/SUPPLEMENTAL/oau_res11-1_1964.pdf
9. Diplomatic conference for the adoption of a convention on cluster munitions, Dublin, 19-30.05.2008, The Working Papers // режим доступу: http://www.clusterconvention.org/downloadablefiles/ccm77_english.pdf
10. Niger: Desert residents pay high price for lucrative uranium mining// IRIN Africa. – 2009. – March 10// режим доступу: <http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=83706>
11. Prevention the Spread of Biological Weapons//African Security Review. – 2005. – №1. – Vol. 14. – P.4-7.

12. Purkitt H.E., Burgess S.F. South Africa's Weapons of Mass Destruction. – Indiana: Publisher University Press, 2005. – P.236-239.
13. Radebe H. South Africa: Denel Missile Shipped to Sweden for Testing//AllAfrica. – 2009. –October 05// режим доступу: <http://allafrica.com/stories/200910051531.html>
14. Richelson J. South Africa: Nuclear Case Closed?//National Security Archive. – 1993. – December 19// режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB181/sa34.pdf>
15. Rosen Mark E. Nuclear Weapon Free Zones: Time for a fresh look// Duke Journal of Comparative and International Law. – 2006. – Vol.8. – №1. – P.29–78// режим доступу: <http://www.law.duke.edu/journals/djcil/articles/djcil8p29.htm>
16. Sand, Peter H. Diego Garcia: British-American Legal Black Hole in the Indian Ocean?// Journal of Environmental Law. – 2009. – №1. – Vol. 21. – P.113–137// режим доступу: <http://jel.oxfordjournals.org/cgi/content/full/21/1/113>
17. Woodward A. Banning Biological Weapons. National Legislation in Africa//African Security Review. –2005. – Vol.14. – №1. – P.84-87.
18. World Uranium Mining//Uranium 2009: Resources, Production and Demand. – WNA «Red Book», 2009// режим доступу: <http://www.world-nuclear.org/info/inf23.html>